

JUDENFREI

märke all

**Holokaust natside okupeeritud
Eesti territooriumil
1941–1944**

ZEICHENERKLÄRUNG
MÄRKIDE SELETUS:

„Judenfrei“ märke all

Holokaust natside okupeeritud Eesti territooriumil

1941–1944

Käesoleva trükise ilmumist on toetanud USA Välismaal Paikneva Kultuuripärandi Kaitse Komisjon, Briti Holokaustihariduse Fond, Natsionaalsotsialismi Ohvrite Austria Rahvuslik Mälestusfond ja Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium. Ilma nende abita poleks käesolev trükis ilmavalgust näinud.

Avaldame tänu Eesti Juudi Muuseumile, Mark Rõbakile, Cilja Laudile, Aleksandr Dusmanile, Avi Dobrõšile, Boriss Lipkinile faktidesse puutuva abi ja näitematerjali eest. Fotosid andsid kasutada Harjumaa Muuseum ja Jevgeni Kapov-Kagan.

Sisukord

Laik kaardil	3
Sada aastat kooselu	5
Ilma pogrommide ja getodeta	8
Pilet Raasiku raudteejaamani	12
Vaivara süsteemis	15
Klooga. Lauspõletus	20
Nimi ja mälestus	24
Lisa 1	29
Eesti territooriumil holokausti sündmustega seotud kohtade loetelu	
Lisa 2	30
Holokausti ohvritele pühendatud mälestusmärgid ja -tähised tänapäeva Eesti Vabariigi territooriumil	
Kasutatud kirjandus	33

| Laik kaardil

Euroopa kaardil, millel on tähistatud juudi rahva ajaloo- ja kultuurikeskused, jääb Eesti tänini paljuski valgeks laiguks. Siinne suhteliselt hiline ja mitte kuigi rohkearvuline juudi kogukond ei ole suutnud rahvuse vaimsesse varasalve jätta sellist jälge, mis oleks võrreldav juudi kogukondade saavutustega teistes Ida-Euroopa maades.

Samas jääb Eesti alatiseks püsima juudi ajaloo kõige mustemale leheküljele, kus figureerib kohutav sõna „judenfrei“ – „juudivaba“. Esmakordselt esines see sõna Eesti riiki okupeerinud natside dokumentides detsembris 1941. Seda sõna korrati avalikkuse ees uuesti 20. jaanuaril 1942. aastal Berliini eeslinnas Wannsees peetud kurikuulsal konverentsil, millega kirjutati alla hitlerlaste okupeeritud maade juutide surmaotsusele.

Kuni 1990. aastate alguseni polnud juudi elanikkonna vastu Teise maailmasõja ajal toime pandud genotsiidi NSV Liidus mitte just keelatud puudutada, kuid ametlikus ajaloo uurimises oli see siiski äärmiselt ebapopulaarne teema. Kui kommunistliku ideoloogia läbikukkumisega avanes võimalus minevikusündmuse vabalt käsitleda, siis tekkis aktiivne huvi ka nähtuse vastu, millele anti nimeks holokaust – juutide laushävitamine hitlerlaste poolt. Kahjuks pole just alati tegu olnud inimliku huviga. Hitleri-Saksamaa ebainimliku poliitika ohvrid on mõnigi kord osutunud päevakajaliste poliitiliste spekulatsioonide ja nende pseudoajalooliste põhjenduste ajendiks.

Esimesed väljaanded, kus räägitakse okupeeritud Eesti territooriumil toime pandud juudi elanike hävitamisest, ilmusid juba 1960. aastatel. Siiski sai holokausti akadeemiline uurimine võimalikuks alles pärast Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist. Esikteoseks selles valdkonnas sai sõjaeelse Tallinna Juudi Gümnaasiumi direktori tütre Jevgenia Gurin-Loovi raamat „Suur häving“¹. Järgnesid ajaloolase Meelis Maripuu teaduslikud artiklid ja Riho Västriku

uurimused. Juudi rahva saatusest Teise maailmasõja aastatel (ka Eesti territooriumil) on kirjutanud juudi ajaloo uurija Elhonen Saks, tehes seda laiale lugejaskonnale vastuvõetavas vormis. Eraldi tuleb ära märkida Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni tööd, samuti Oslo Holokausti keskuse kaastöötaja Anton Weiss-Wendti uurimusi.

Käesoleva väljaandega ei püüta anda ammendavat ülevaadet holokaustist natside okupeeritud Eesti territooriumil. Tegemist on pigem lühikese teejuhiga Eesti kohtadesse, mis on seotud juudi elanikkonna rahvusliku tragöödiaga. Samas ei tule käesolevat teejuhti võtta mitte niivõrd maateaduslikus, kuivõrd ajaloolises plaanis – peamised juutide hävitamise paigad kujutavad endast justkui teetähiseid kannatuste ja leina teel. Harvade tulukestena süttivad selle tee ääres nende saatused, kes leidsid endas jõudu ja vaprust hitlerliku riigi inimsusevastasele poliitikale vastu seista. Nende nimed, välja arvatud üksainus erand, on lugejaskonnale tänini tundmatud – vastupidi, tuntud on kahjuks just timukate nimed.

Meie loolt ei maksa oodata suuri avastusi, sensatsiooni ega paatoslikke paljastusi. Püüame vaid jälgida holokausti eellugu ja ajalugu Eestimaal. Sellest peaks piisama.

¹ „Suur häving“ – see termin on autori ja tema konsultantide arvates parim võimalik tõlkevaste heebreakeelsele sõnale „Shoah“, mida tavaliselt tõlgitakse inglise keelde kui „The Holocaust“, vene keelde „Kamacmpoφa“.

| Sada aastat kooselu

Enamikus Ida-Euroopa maades, Lätis ning veel enam Leedus on juutidega kooselu ajalooline kogemus tunduvalt pikem kui Eestis. Tänapäevase Eesti Vabariigi piires hakkas juudi püsiasiustus välja kujunema alles 19. sajandi teisel kolmandikul. Siinsel territooriumil, mis jäi väljapoole Tsaari-Venemaal kehtinud nn juudi asuala piire, oli lubatud elada vaid teatud tunnustele vastavatel juutidel, näiteks tsaariarmees kakskümmend viis aastat ära teeninud nn Nikolai sõduritel, I ja II gildi kaupmeestel, kellel oli viieaastane tööstaaž ja käsitöölise kutsetunnistus, samuti kõrgharidusega isikutel.

Vene keisririigi Eestimaa kubermangu ja Liivimaa kubermangu põhjaosa² väikesearvuline juudi elanikkond oli koondunud linnadesse. Selle üle, mida kujutasid endast nende suhted teiste etniliste rühmadega, võib otsustada vaid kaudsete allikate põhjal. Näiteks kantoniste – sunniviisil tsaariarmeesse võetud juudi noormehi, kes pidid oma sõjaväeteenistuse sooritama Eesti- ja Liivimaa kubermangus – meenutati veel 20. sajandi algul kaastundega. Teisalt levisid eesti rahva hulgas naljad, milles juute kirjeldatakse kui ihnsaid ja kavalaid inimesi, keda leidlikel talupoegadel mõnigi kord õnnestub ninapidi vedada.

1918. aastal demonstreeris Eesti Vabariik oma esimeses ametlikus dokumendis – “Manifestis Eestimaa rahvastele” –, et ta on heatahtlik oma territooriumil elavate vähemusrahvuste suhtes. Seitse aastat hiljem võtsid juudid vaimustusega vastu teate vähemusrahvuste kultuuriautonoomia seaduse kehtestamisest. Seda suhtumist kinnitab Eesti Vabariigi

² Vastavalt praegune Põhja-Eesti ja praegune Lõuna-Eesti, aga samuti nüüdne Põhja-Läti.

*Suur ehk Koraalne sünaagoo
Maakri tänaval sõjaeelses Tallinnas.
Foto 1930. aastatest.*

kandmine Juudi Rahvusfondi kuldraamatusse. Ükski teine riik polnud varem nii suurt au ära teeninud.

Heatahtlikult suhtusid juudi vähemusrahvusesse ka Eesti Vabariigi juhtfiguurid – sõjaeelistest ajakirjandusväljaannetest leiab ridamisi sõnumeid sellest, kuidas nad külastasid mitmesuguseid juudi üritusi ja milliste soojade sõnadega nad pöördusid juudi rahva poole. Tallinna Vene Gümnaasiumi õpilased elasid aastaid Juudi Gümnaasiumi õpilastega sama katuse all kenasti koos, vähemusrahvuse kultuuriautonoomia taotluses olid aga ühe asja eest väljas kohalikud juudid ja sakslased.

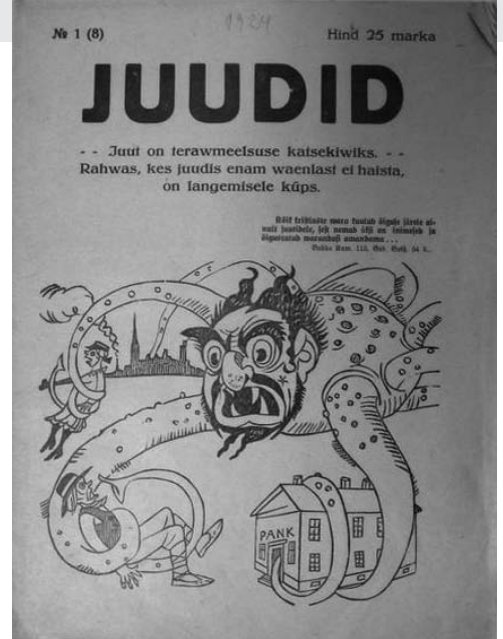
Tõenäoliselt tuleb pidada ülepakutuks mõne küllaltki autoriteetse uurija väiteid, justkui oleks sõjaeelses Eestis kehtinud suuline korraldus juute riigiametisse tööle mitte võtta. Samas pole võimalik täielikult välistada antisemitismi ilminguid igapäevaelus. Vanema põlvkonna tallinlased mäletavad, justkui oleks linna tolle aja kõige moodsamas kohvikus, Kultases, kehtinud juudi soost klientide teenindamise suhtes negatiivne hoiak. Samasugust suhtumist osutab väljend „juudi jõulupuu“³, mis tänini tähendab eesti keeles midagi uhkeldavalt kallist, silmatorkavalt rikast, kuid seejuures maitsetut, labast. 1920.-1930. aastatel püüti mitmel korral hakata välja andma eestikeelset antisemiitlikku perioodikat. Antisemiitlikke vaateid jagasid ka teatud baltisaksa ringkonnad. Muidugi, Natsi-Saksamaa eeskuju oli ju olemas.

Kui arvestada 19. sajandi kolmekümnendaid aastaid, mil praeguse Eesti Vabariigi territooriumil tekkisid esimesed kantonistide kogukonnad, siis võib öelda, et Teise maailmasõja alguseks oli juutidel eestlaste ja siinsete peamiste vähemusrahvustega pisut üle saja-aastane kooselukogemus. Juudi ajaloo ulatust silmas pidades on see muidugi imelühike periood.

³ Samalaadse tähendusega on väljend „juudi pruut“.

*Eestikeelse antisemiitliku väljaande kaas.
1924. aasta foto.*

Juudi elanikkonna vähene arvukus (nimelt elas siin 1934. aastal 4434 juuti) ja siinsel territooriumil elamise lühiaegsus olid põhjuseks, miks suuremal osal eestlastest polnud juutide suhtes välja kujunenud ei kindlat sümpaatiat ega antipaatiat. Võib muidugi pidada puudulikuks ettekujutust sõjajärgsest Eestist kui riigist, kus antisemitismi mõiste oleks justkui olnud täiesti tundmatu, kuid igatahes olid antisemiitlikud meeleolud Eestis tunduvalt vähesema levikuga kui naabrite juures Lätis või Leedus.

| Ilma pogrommide ja getodeta

Vaidlused selle üle, millal täpselt hakkas Teine maailmasõda oma kuuma hingusega Eestit kõrvetama, võiksid kesta igavesti. Üks on siiski kindel – Eestis elanud juutide jaoks algas sõda 22. juunil 1941. aastal, kui Hitleri-Saksamaa sõjavägi ületas Nõukogude Liidu piiri. Vilnius, mida on kutsutud ka Euroopa Jeruusalemmaks, langes juba esimestel sõjapäevadel, Riia aga sõja esimese nädala lõpuks. Tallinn suutis vastu pidada üle kahe kuu: Punaarmee kaitses sinset suurt mereväebaasi, mis tõkestas sakslastele tee Leningradi, viimse võimaluseni.

27. augustiks 1941, kui Wehrmachi esimesed rühmad Lasnamäe suunalt Tallinna sisenesid, oli Eesti juutide saatust otsustatud.⁴ Juba oli välja antud Lõuna-Eesti metsavendade üldjuhi major Friedrich Kure Saksa väejuhatusega kooskõlastatud käskkiri arreteerida kõik Tartu juudid ja suunata nad koonduslaagri loomiseni Kuperjanovi pataljoni kasarmutesse. Sealt võisid vangistatud juudid „pääseda“ ainult üht moodi – tankitõrjekraavi äärel, mahalaskmiskomando kuulide ette. Juba oli Riiast Pärnusse saabunud ka Einsatzkommando 1a⁵ SS-Standartenführer Martin Sandbergeri juhtimisel. Suurem osa meessoost juute hukati juba esimestel okupatsioonipäevadel, naised ja lapsed paigutati laohoonesse. Kuus nädalat hiljem saadeti emad mahalaskmisele, lapsed mürgitati. Traagilisest saatusest pääsesid vaid mõned Valga juudid: linn paikneb raudteemagistraalide ristumiskohas ja see andis võimaluse kiiresti põgeneda.

Kõige rohkearvulisem oli sõjaeelses Eestis Tallinna juudi kogukond: praeguses Nõmme linnaosas, mis tol ajal oli omaette linn, elas 2200–2300 juuti. Tartu juudi kogukonda kuulus

⁴ Nõukogude väed olid Tallinnast lahkunud 27.-28. augustil 1941. a.

⁵ Einsatzkommando 1a – üks Einsatzgruppe A allüksustest (vt viide 6).

*Tallinna Keskvangla (Patarei vangla).
Siin peeti Tallinna meessoost juute vangistuses 1941. aasta sügisel.
Nüüdisaegne foto.*

tuhatkond inimest. Pärnus elas umbes 250 juuti, teist sama palju elas Valgas. Juudi peresid oli Narvas, Viljandis, Rakveres. Tuleb rõhutada, et ajaks, kui Saksamaa Nõukogude Liidule kallale tungis, oli juutide arv Eestis umbes 10% vähenenud, sest 1941. aasta juuniküüditamise käigus oli üle 400 juudi saadetud välja NSV Liidu kaugematesse piirkondadesse. See traagiline sündmus osutus suurele osale väljasaadetud juutidele pääseteeks – kaks kolmandikku neist tulid tagasi elusana. Nendest aga, kes jäid natside okupeeritud Eestisse, suutsid elu säilitada sõna otseses mõttes vaid mõned üksikud. Fašistlikku hävitusmasinasse sattunud eesti juutide üldarv jääb 900 ja 1000 vahele. Enamjaolt olid need Tallinna, Tartu ja Pärnu elanikud. Mis puudutab Pärnu juute, siis nende pääsemisvõimalused olid üldse väikesed, sest Saksa armee kiirpealetung lõikas neil taganemistee ära. Kuid miks ei lahkunud Eestist need, kel oli evakueerumiseks piisavalt aega? Põhjusi oli ilmselt mitu. Paigale võisid jääda põgenemiseks liiga vanad või haiged inimesed. Mõnedel võis veel liiga hästi meeles olla, et Esimese maailmasõja ajal olid juutide ja sakslaste suhted olnud väga head. Leidus neidki, kes kartsid bolševikke rohkem kui natse. Selleks oli ka põhjust: nõukogude võimu esimene aasta oli Eestis juutidele niisama palju kurja teinud kui teistegi rahvuste esindajatele. Tallinna rabi Aba Gomer oli aga saanud küll evakueerumisloa, kuid otsustas siiski linnast mitte lahkuda, kuni siia on jäänud kas või üksainus juudiusku inimene.

Kuigi sakslased ei muutnud oma vaateid, mis puudutasid juutide tulevikku okupeeritud territooriumidel, olid nad siiski ärevuses Kaunase ja Riia tänavatel juba esimestel “juudi bolševismist vabastamise” päevadel toimunud verise orgia ulatusest. Mõistes, et selline teguviis võib isegi uue korra suhtes täiesti lojaalsetes kohalikes elanikes esile kutsuda kahtlusi, kas uued peremehed ikka suudavad tagada paljukiidetud “saksa korda”, otsustasid “Eesti juudiküsimuse lahendamise” eest vastutajad valida veidi teistsuguse lahenduse. Nii ei toimunud siin laushukkamisi vahetult kohalike elanike silme all, vaid formaalselt justkui järgiti seadusi, arretereeriti neid, kes kujutasid endast “riigile ohtlikku elementi”, politsei korraldas “uurimisi”, kahtluseluseid ja süüdimõistetuid saadeti kinnipidamiskohtadesse. Edaspidi kadus kinnipeetu silmist, mis üldiselt tähendas seda, et ta elu lõpetati mahalaskmiskomando püsside ees või kuulipildujavalanguga. M. Sandbergeri 10. septembri 1941 korralduse kohaselt pidid Eestis “juudiküsimuse lõpliku lahendamiseni” jõudma mitte

Saksa erikomandod, vaid Eesti Omakaitse. Kuid isegi mingi "ülaltpoolt" tulnud käsuta arreteeris Omakaitse Tallinnas 28. augustiks 1941 nelikümmend kaks "juudi kommunisti" ja andis need üle politseijaoskonda või poliitilisele politseile. Teistele juudi soost tallinlastele saabus lühike hingetõmbeaeg, mille juurde kuulusid kõik Kolmandale Riigile omased antisemiitlikud seadused, nagu keeld töötada enamikul kutsealadest, keeld kasutada ühistransporti ja viibida avalikes kohtades, käsk kanda riietel kollast kuueharulist tähte. 20. septembriks 1941 olid Tallinna jäänud juutide nimekirjad koos, Omakaitse ja politsei võisid alustada rutiinse "tööga".

Eestis otseselt „juudiküsimuse lahendamise“ eest vastutava Einsatzgruppe A⁶ 12. oktoobri 1941 aruandes on konstateeritud, et „spontaanseid juudivastaseid demonstratsioone ei ole toimunud“. Seda „fenomeni“ seletati ebarahuldava propagandatöoga. Kaks nädalat hiljem selgitati, et „pole andmeid ka pogrommide kohta“. Pole välistatud, et just seetõttu ei kasutanud natsid Eestis juudi getode rajamise taktikat. Ametlik propaganda rääkis ju, et getode loomise eesmärk on „kaitsta juute kohalike elanike protestide eest“. Tallinnas, aga samuti kogu Eesti ulatuses pidasid natsid võimalikuks oma „ülesandega“ toime tulla ilma vahepealse etapi ehk juutide getostamiseta. Vahistatud juudi mehed paigutati Tallinna Keskvanglasse, mida linnaelanikud tundsid rohkem Patarei nime all. Töövõimelised naised ja nende lapsed viidi Harku koonduslaagrisse. Nii ühtede kui ka teiste edaspidine saatus on täis hingevalu ja teadmatust. Pole mingit kahtlust, et need vangid hukati juba fašistliku okupatsiooni esimeste kuude jooksul. Kus hukkamised täide viidi, pole täpselt teada. Ühe Patarei vangivalvuri andmetel toimusid mahalaskmised otse sealsamas, vanglahoovis. Kirjas, mis on kirjutatud kohe pärast sõja lõppu, kirjeldab pealtnägija, kuidas naised, mehed, lapsi ja vanureid mööda linnatänavaid mahalaskmispaika viidi. Võimaliku kuriteopaigana on nimetatud Männiku piirkonda või Harku järve ümbrust. On olemas ka versioon, mille

⁶ Einsatzgruppe A – üks kuuest erirühmast, mis kuulusid Saksa armee juurde nende sissetungi ajal NSV Liitu, kelle üleandeks oli hävitada „vaenulikke elemente“ (eelkõige juute). Iga Einsatzgruppe jaotus väiksemateks allüksusteks – need olid Einsatzkommando'd. Einsatzgruppe'd saadeti laiali 1943. aastal, seejuures üritati kaotada nende kuritegeliku tegevuse jälgi.

Einsatzgruppe A salajasele aruandele lisatud kaart, millel on andmed 1941. aasta sügis-talvel Balti regioonis ja Valgevene territooriumil (riigikomissariaat Ostland) hukatud juutidest. Kaardi allosas on tekst: „Siiani meie käes olevate juutide hinnanguline arv: 128 000“ 1942. aasta.

kohaselt Harku laagri vange veeti Pihkvasse ja hukati seal. Vähem tõenäoline on oletus, et Eestis vangistatud juute paigutati Riia getosse ja et nad hukati Läti territooriumil.

Nad tapeti ilma erilise põlguse ja vihata, pigem rahulikult, rutiinselt, silmas pidades kõiki vajalikke „riiklike kurjategijate“ kinnipidamise ja kahjutukstegemise formaalsusi. Nende „kuritegu“ seisnes ühesainsas sõnas, mis oli alati korralikult märgitud politsei ülekuulamisprotokollide vastavasse lahtrisse.

See šokeerivalt otsekohene ja avameelne sõna avab natside ning nende kaasajooksikute genotsiidipoliitika olemuse.

See sõna on JUUT.

| Pilet Raasiku raudteejaamani

„... Pärast Eesti vabastamist jäi siia veel 921 juuti (468 meest ja 453 naist)“, kirjutas oma allkirjaga kinnitatud aruandes juulist 1941 kuni 30. juunini 1942 Saksa Julgeolekupolitsei ja SD ülem Eestis, SS-Standartenführer M. Sandberger. „Kõigi nende suhtes kohaldati eriprotseduure. Tänapäevaks Eestis enam juute ei ole.“ Fakt, mis algselt oli jäädvustatud sisekasutuseks mõeldud SD dokumendis 14. jaanuarist 1942, leidis veel kord kinnitust.

Kuid oma Berliini ülemuste silmis polnud M. Sandbergeril millegi erilisega „uhkustada“. Eesti hädine tuhatkond juuti tundus näiteks Poola mitmemiljonilise juudi kogukonna taustal tilgakesena meres, samuti polnud see võrreldav ainuüksi Riia geto kolmekümne nelja tuhande vangiga. Nii väikese hulga „natsiriigi vaenlaste“ hävitamine oli kirjeldamatult väiksem ja lihtsam ülesanne kui näiteks suurte juudi kogukondade likvideerimine Leedus või Tšehhimaal. Kuid just Eestile nägi natsijuhtkond ette veel kurikuulsama rolli, kui seda oli vaid tulevase Suur-Saksamaa riigi esimesena juutidest puhastatud regiooni staatus. Väikesest okupeeritud riigist Euroopa põhjaosas pidi saama Euroopa juutluse hauaküngas.

Esimene rong välismaa juutidega saabus Tallinnast kirdes asuva Raasiku jaama perrooni äärde 5. septembril 1942. Sellega toodi kohale juudi soost elanikke Tšehhi linnakesest Terezinist, millele sakslased olid nimeks pannud Theresienstadt. Selle linna olid natsid muutnud nii-öelda ideaalgetoks, kuhu oli koondatud hulgaliselt privilegeeritud vange: juudi aristokraate, intelligentsi esindajaid, Esimese maailmasõja veterane, lahinguordenite kavalere. Järgmine rong saabus Raasiku raudteejaama 29. septembril 1942, tuues kaasa jõukaid juute Frankfurdist Maini ääres ja Berliinist. Saabunute staatuse kohaselt oli korraldatud ka transport – tavaliste vagunite asemel olid mugavad kupeevagunid, kuhu reisijad olid paigutatud varem valmis ostetud piletite järgi. Rahakottides olid pagasiviitungid, sest „ümberasustamise“ eest vastutajad olid reisijatele lubanud, et nad

*Juutide väljasaatmine Saksamaalt. Rong „Itta“
1942. aasta.*

majutatakse perelaagritesse, kus töövõimelised inimesed hakkavad töötama tööstusettevõtetes riigi hüvanguks, vanuritele aga tagatakse vajalik hoolekanne.

Mõistmine, et lubatu asemel on „ümberasustatavatele“ valmis seatud püünis, tekkis peaaegu kohe pärast saabumist lõppjaama. Sealsamas perroonil alustati selekteerimist. Noored, terved ja tööjõulised suunati ühele poole, lapsed, eakad ja need, kes ei tundunud sobilikud raskeks füüsiliseks tööks, teisele poole. Esimeste tee viis just nende jaoks loodud Jägala laagrisse, mida küüniliselt kutsuti kasvatus- ja töölaagriks. Teistele sai osaks veel üks petmine – viimast korda elus. Mitte veoautod, vaid täiesti usaldusväärsed sinised autobussid viisid nad endisele sõjaväepolügoonile, idüllilisse liivaluidete vahel laotuvasse Kalevi-Liiva orgu, mille natsid olid muutnud laustapatalgute paigaks.

Erinevalt getode ja laagrite vangidest Kalevi-Liivale tooduid üle ei loetud. Siin, kõrvalisel sõjaväe laskeväljal polnud timukatel selleks vajadust. Ümbritsev mets summutas kuulipildujate tärina. Liivane maapind neelas vere kiiresti endasse. Tšehhist toodud juutide asemele saabusid juudid Saksamaalt. Jumalast unustatud Eestimaa kolkas hukkusid Kafka ja Mendelsohni kaasmaalased, Freudi ja Einsteini tuttavad, Praha kirjanduslike salongide alalised külalised ja Berliini teatrite kunded – Euroopa juutide koorekiht. Need inimesed jäid viimse hetkeni ustavaks riikidele, kus olid elanud nende esivanemate põlvkonnad, ega suutnud uskuda, et riigivõim hävitab nad üheainsa fakti tõttu – seepärast, et nad ei kuulu „õige“ rahvuse hulka.

Kuulipildujad tärisid 1942. aasta sügisest kuni 1943. aasta kevadeni, kord vaikides, siis justkui uuesti elustudes – sedamööda, kui sageli toodi Kalevi-Liiva luidetele hukkamisele määratud. Jõuetuks muutunud või haigestunud vange Jägala laagrist. Neid, kes millegipärast polnud laagri juhtkonnale meelepärased. Juute Euroopa eri paikadest. Mustlasi. Nõukogude sõjavange. Põrgulikku kuulipildujatärinat oli laskeväljalt, kus sihtmärkideks elavad inimesed, kuulda seni, kui juba algselt mitte kuigi pikaks ajaks loodud Jägala laager

*Raasiku veetorn mäletab, kuidas raudteejaamas
1942.-1943. aastal Kalevi-Liiva ja Jägala laagri tulevaseid ohvreid selekteeriti.
Nüüdisaegne foto.*

likvideerida otsustati. Töövõimelised vangid saadeti Tallinna Keskvanglasse⁷, kust nende tee kulges Vaivara koonduslaagrivõrgustikku ja sealt edasi Saksamaa ning Poola laagritesse. Ülejäänud toodi Kalevi-Liivale, kus neist said surmaoru viimased ohvrid, kes ühinesid siin igaveseks oma aasta varem maha lastud rahvuskaaslastega.

Professionaalsete kurjategijate virtuooslikkusega õnnestus natsidel peita oma kuritegude jäljed. Süvendid, kuhu mahalastud heideti, aeti ääreni liiva täis ja tasandati, sellele kohale istutati noor mets. Kalevi-Liival 1942. ja 1943. aastal toimunu oli avalikkuse eest varjul ligi kaks aastakümnet. Laustapatalgute koht leiti juhuslikult 1961. aastal. Ohvrite täpne arv on tänaseni teadmata. Eri andmetel võib see ulatuda kolmest tuhandest kuni kuue tuhandeni.

Nad on leidnud igavese puhkepaiga Kalevi-Liiva luidete vahel, kuhu on nüüdseks sirgunud männimets. Kodupaigani võib siit olla tuhandeid kilomeetreid. Siin nad leavad oma kunagiste naiivsete unistuste ja siiraste eksiarvamustega. Elamata jäänud elude ja kirjeldamatu valuga. Rusikasse surutud piletiga, mis pidi tooma tundmatusse raudteejaama.

Euroopa ammuse juutluse au ja kuulsus on maetud kuskile siia, Eestimaa liiva alla.

⁷ 1942. aasta novembris toodi Helsingist Tallinna Patarei vanglasse 8 inimest: juudi põgenikud, kellel oli Austria ja Läti kodakondsus. Soome võimud andsid nad sakslastele üle põhjendusega, et tegu polnud Soome kodanikega. Hiljem saadeti nad Tallinnast Auschwitzi surmalaagrisse, kus nad kõik peale ühe hukkusid.

| Vaivara süsteemis

1943. aasta algas Natsi-Saksamaa jaoks kehvasti. Kindral Pauluse juhitud armee ümberpiiramine ja häving Stalingradi all kummutasid lõplikult müüdi Saksa Wehrmachi võitmatusest. 1943. aasta kevad tõi endaga kaasa veel ühe müüdi purunemise, mille kohaselt juudid justkui oleksid füüsiliseks vastupanuks „geneetiliselt suutmatud“. 19. aprillil 1943 Varssavi getos puhkenud ülestõus taastas juudi rahva mustatud au ja sundis natsiliidrid kokkuma, sest esimest korda veendusid nad oma silmaga, milleks on juudid võimelised, kui nad relvile tõusevad.

See, mis juhtus Volga ja Visla ääres, kajas okupeeritud Eestis vastu kahel korral. 16. märtsil 1943 andis Reichsmarschall Hermann Göring salajase käsu rajada Eestisse põlevkivitööstus – kui kadus lootus vallutada Kaspia mere äärsed naftaleiukohad, pidi Saksamaa otsima alternatiivseid kütusemaardlaid. Tasuta tööjõu taha protsess pidama ei jäänud – 21. juunil 1943 andis SS-i juht Heinrich Himmler käsu alustada viivitamatult kõigi Valgevenes ja Baltimaades asunud getode likvideerimist ning ellujäänud vangide ümberpaigutamist töölaagritesse. Esimesed vangid toodi Eesti põlevkivibasseini alale Vaivarasse 1943. aasta augusti alguses. Siia loodud laagri põhiülesandeks kujunes vangide laialijagamine teistesse töölaagritesse. Osa selliseid laagreid rajati kaevanduste ja põlevkivitööstusettevõtete vahetusse lähedusse. Oli töölaagreid, mis tegutsesid vaid mõnest nädalast mõne kuuni vastavalt sellele, kas oli tegu mingi strateegilise objekti, näiteks sõjaväelise kindlustuse, teede või kitsarööpmelise raudtee rajamisega. SS-i Majanduse ja Halduse Peaametile allunud nn Vaivara laagrisüsteemi filiaaliks oli Tallinna lähedal asunud Klooga laager.

1943. aasta sügiseks oli Vaivara laagrisüsteem hõivanud kogu Kirde-Eesti ja Tallinna ümbruse. Mastaabilt ei saa siinseid laagreid võrrelda okupeeritud Poolas loodud natslike surmalaagritega. Vaivara laagrite ülesandeks polnud mitte juutide füüsiline hävitamine, vaid

*Kiviõli laagri barakid.
1943.-1944. a.*

tasuta orjatöö rakendamine.
Kuid õudused, mida neis
laagrites toime pandi,
polnud kaugeltki väiksemad.

Vaivara pooljaama jäävad
igaveseks kajama Vilniuse getost toodud emade karjed, kui nende lapsed meelitati vale abil
kahte vagunisse ešeloni lõpus ja saadeti vanemate silme all tundmatusse – nagu hiljem
selgus, kurikuulsasse Salaspilsi laagrisse. Vana Peterburi-Tallinna postimaantee, mis lookleb
mööda merekallast, mäletab vangide vaevarikast teekonda – vangivalvurid lükkasid neid,
kellel ei jätkunud enam jõudu, et komberdada Vaivarast Ereda laagrisse, lihtsalt paekaldalt
merre. Tüüfusepalavikku surnuna, peksmise tagajärjel hinge heitnuna, kurnatuse ja
ebainimlike tingimuste tõttu teise ilma jõudnuna leidis oma viimase puhkepaiga Ida-Virumaa
põlevkivikarjäärides ja tuhamägede vahel mitu tuhat peamiselt Leedust pärit juuti.

Vaivara laagrisüsteemi likvideerimine algas 1944. aasta kevadel, kui Punaarmee väeosad
uuesti Eestisse jõudsid. Tundub lausa uskumatuna, kuid just sel ajal jõudis natside
okupeeritud Eestisse viimane „juudi transport“, nn konvoi 73, mis oli teele saadetud Pariisi
eeslinnast Drancyst Leetu. Suur osa nendest vangidest, peamiselt Prantsuse juudid, hukati
Kaunases Üheksandas Fordis. Umbes kolmsada pikast teekonnast kurnatut toodi Tallinna.
Need, kes Tallinna Keskvanglas välja sorteeriti, saadeti „kasvatus- ja töölaagrisse nr 2“, mis
asus Lasnamäe lennuvälja lähedal. Punaarmee lähenemine sundis natse mõtlema oma
kuritegude jälgede peitmisele. Nii suunatigi osa konvoi 73 vange eelmise kolme aasta jooksul
hukatud inimeste laipu välja kaevama ja ära põletama. Kus täpsemalt need
„erioperatsioonid“ toimusid, pole tänaseni selge.

1944. aasta augusti algusest töötas Tallinna sadam üksnes evakuatsioonirežiimil. Mõistes, et
Eestit enda käes hoida ei õnnestu, püüdsid natsid välja vedada kõike, millel võis olla kas või
kõige tühisemgi väärtus. Evakueerimisele kuulusid ka orjad, „töölaagrite“ vangid. Neid, kel
kahe ja poole aasta eest ametlikult judivabaks kuulutatud territooriumil oli õnnestunud ellu

Holokaust natside okupeeritud Eesti territooriumil 1941–1944

- Paigad, kus tapeti Eesti juute
- ▲ Euroopast toodud juutide massimõrvakohad
- Koonduslaagrid (nn töölaagrid)

- 1 - Kohtla-Järve
- 2 - Kohtla (Goldfields)
- 3 - Kukruse
- 4 - Jõhvi
- 5 - Ereda
- 6 - Viivikonna

Kaardil on näidatud tänapäeva Eesti Vabariik tema praegustes piirides.

Tallinn

Lagedi

Jagala

Kalevi-Liiva

Kunda

Rakvere

Sonda

Aseri

Kiviõli

Narva-Jõesuu

Narva

Vaivara

Auvere

Kuremäe

Putki

Soska

Pärnu

Viljandi

Tartu

1

3

2

4

5

6

*Juudi vangid Kiviõli laagris (Vaivara laagrisüsteem).
1943.-1944. a.*

jääda, ootas ees piinarikas
meretee Stutthoffi või teistesse
Saksamaa territooriumil
paiknenud laagritesse.

| Klooga. Lauspõletus

Klooga laagrit ei peetud Vaivara laagrisüsteemis sugugi kõige halvemaks paigaks. Surmale määratud vangide seas levinud sünge huumori kohaselt kandis see hea laagri nime.

Raske öelda, miks seda nii nimetati. Võib-olla oli põhjuseks laagri asupaik, kunagine kuulus mereäärne suvitusrajoon. Võib-olla aitasid sellele kaasa enam-vähem elamiskõlblikud ruumid. Võib-olla tingis seda laagri sisekord, mille kohaselt laagrile alluvates ettevõtetes töötasid mitte ainult vangid, vaid ka vabad palgalised töötajad, mis jättis vangidele vähemalt mingi lootuse, et õnnestub vahetada mõni ime läbi alles jäänud hinnaline ese leivakannika või peotäie kartulite vastu. Ellujäänute tunnistuste kohaselt lubas laagri juhtkond vange mõnikord taludesse tööle. „Sulased“ olid kausitäie kõrdi eest valmis tegema mis tahes tööd.

Esimesena sisenes 8. septembril 1943 väravast, mille kohal rippus silt „O.T. Betriebe Klooga“, umbes 650 juuti Vilniusest. Kolm nädalat hiljem toodi siia veel 750 inimest, seejärel 500 naist Kaunase getost. 1944. aasta juuli lõpuks oli Kloogal 2300⁸ vangi. Vangide sunnitööd kasutas ehitusorganisatsioon O.T., mis tegeles sõjaliste objektide rajamise ja betoonelementide komplekteerimisega, samuti kohalik ühistu Klooga Puidutööstus, mis otse SS-ile alluvate asutuste võrgustikku ei kuulunud. Lisaks puutöödele kasutati naisi õmblustöökodades, mis täitsid Wehrmachtitellimusi. Laagrit valvas 287. Eesti Politseipataljoni 3. kompanii.

Pole mõtet lähemalt peatuda vangide elamistingimustel selles „heas laagris“, sest Klooga kannatused üle elanud inimeste tunnistusi on avaldatud paljudes keeltes, nii Nõukogude

⁸ Klooga laagris peeti eri aegadel kinni ka natside poolt Leningradi oblastist sõjategevuse piirkonnast „evakueeritud“ kohalikke talupoegi – venelasi ja ingerlasi. Laagri likvideerimise ajaks olid nad Kloogalt juba ära viidud.

*Sissepääs Klooga laagrisse.
1943.-1944. a.*

Liidus kui ka Iisraelis. Kõige täielikumalt on oma mälestused kirja pannud Vilniusest pärit ajaloodoktor Mark Meir Dworzecki, kes põrgulikust Vaivara laagrisüsteemist läbi käis. Tema kogumik, mis sellest ülevaate annab, kannab kujundlikku pealkirja „Valged ööd ja mustad päevad“. Laagrielu argipäevadest räägib ka luuletus, mille on kirja pannud üks laagri vangidest. [Luuletus kuulub Eesti Juudi Muuseumi kogude hulka.] Kuid laagrielu jubedused – igapäevased alandused, peksmised, mõnitused, igapäevaseks muutunud surmajuhtumid – kahvatuvad nende julmade kuritegude kõrval, mis pandi lõpuks toime ühes Eesti territooriumi jubedaimas paigas.

Klooga must päev saabus 19. septembril 1944. aastal. Varahommikul laagrisse saabunud SS-i kõrge ülemus teatas laagri juhtkonnale ja vangide barakkide lähedal asunud Eesti 20. SS-diviisi väljaõppekompanii ülemale, et vangide evakueerimine meritsi või maad mööda pole enam võimalik. Vangide jaoks tähendas see surmaotsust. Kuid, nagu tuhandeid kordi varem ja sadu kordi hiljem, võtsid natsid käibeale vale. Vangid rivistati üles ja neile teatati, et algab evakuatsioon. Kolmsada kõige tugevamat meest pidid selleks minema metsa puid varuma. Käsitamatu küünilisusega andsid natsid korralduse valmistada vangidele lõunasöök, teiste hulgas ka nendele, kes olid saadetud „metsatöödele“. Nad viidi tõesti metsa langetama, nii et laagrisse jäänud inimesed nägid neid õnnetuid, palgid õlal. Kuid puid varuti mitte aurukatelde jaoks, vaid hiiglaslike tuleriitade tarvis. Tuleriitadele pidid aga heitma vangid ise.

Esimesed lasud kuuldusid metsa poolt kell pool kaks. Seejärel ilmus peagi laagrisse kolmkümmend relvastatud SS-last. Võtnud kaasa järgmise rühma surmale määratud, kadusid nad, ja varsti kuuldus väljastpoolt laagrit taas tulistamist. Vangid muutusid rahutuks. Mingil hetkel kaotasid sakslased olukorra üle kontrolli ja laagris algas paanika. Mõnikümmend vangit kasutas seda ära – nad pudenesid laiali ja suutsid end keldritesse ja laagri töökodade põõningutele ära peita. Kuid ka see pääsemisvõimalus polnud kuigi kindel, sest natsid jätkasid oma tapatalgud juba otse laagri territooriumil. Küla küün, mis asus

*Klooga.
1944. aasta september.*

laagrivärava vahetus läheduses ja kuhu olid paigutatud haavatud ning juba kuulihaavadesse surnud, kallati üle bensiiniga ja pandi põlema. Laagrist väljaspool, järve kaldal lõomasid bensiiniga üle kallatud hiiglasuured tuleriidad, milles palgikiht vaheldus laipade kihiga. Laipade põlemisest tõusis Klooga kohale väljakannatamatu lehk. Pealtnägijate sõnul võis seda vänget haisu tunda veel mitu päeva hiljemgi.

Kui Punaarmee eelväed 23. septembril 1944 Kloogale jõudsid, avanes nende ees vaatepilt, mis ei mahu normaalse inimese mõistusesse. Kiirustades põgenevad mõrtsukad ei olnud jõudnud oma „tööd“ lõpuni viia. Kõrvuti põlenud laipade ja söestunud palkidega võis näha bensiiniga üle valatud tuleriita, milles laibad olid vaheldumisi palkidega, kuid mida polnud jõutud süüdata. Vapustatud rindekorrespondendid jäädvustasid nähtu oma fotoaparaatidega. Oświęcim barakid oma jalatsikuhjade ja juustehunnikutega, buldoosritega kokku kuhjatud laibad Bergen-Belsenis olid alles tulevik. Siin, Kloogal, nägi inimkond esimest korda, mida tähendab natside väljakuulutatud „uus kord“ tegelikkuses. Siin, varem tundmatus suvituskohas Tallinna lähedal täitus piibellik sõna „holokaust“ tänapäevase, ülekantud tähendusega. Siin sai emotsionaalselt neutraalne termin, mis aastatuhandeid oli tähendanud vaid Jeruusalemma pühakojas toodud põletusohvrit, uue – kurjakuulutava, ebainimliku ja usuvälise – tähenduse.

„Jumal, kuidas sa küll võisid lasta millelgi sellisel juhtuda?“ küsis 1944. aasta septembri lõpus Elviine Hinsberg, noor eestlanna, kes oli töötanud raamatupidajana ühes laagri allasutuses. Natsid arreteerisid ta vangide abistamise eest, kuid ta jäi ellu. Elviine Hinsberg kui tahtmatu tunnistaja nägi pealt Kloogal toimunud tragöödiat. Ta pühendas sellele luuletuse, mida võib pidada esimeseks holokaustile pühendatud eesti kirjandusteoseks.

Pole mõtet hakata pead murdma küsimuse kallal, kus ja kellega oli jumal Kloogal. Peaks

mõtlemata hoopis triviaalsemalt ja maapealsemalt: kus oli inimene Kloogal, Vaivaras, Kalevi-Liival, Patarei vangla hoovis, Pärnu aidas, Tartu tankitõrjekraavi äärel?

Seda küsimust on juba korduvalt esitatud – esimest korda seoses Oświęcimiga, hiljem lugematute teiste kohtadega.

Vastust pole tänini.

| Nimi ja mälestus

Klooga laagri vabastamine pani punkti holokausti sündmustele Eestimaal. Umbes seitse kuud hiljem jõudis juudi rahva ajaloo kõige süngem lehekülj lõpule. Berliini eeslinnas Karlshorstis kirjutati 1945. aasta 8. mai ja 9. mai vahelisel ööl alla Saksamaa tingimusteta kapitulatsiooni aktile. Natside liidrid astusid Nürnbergis rahvusvahelise tribunali ette.

Eestis toimus esimestel sõjajärgsetel aastatel ja 1960. aastatel kaks kohtuistungite lainet, kus süüdistatavateks olid natsliku genotsiidipoliitika täideviijad Eestis. USA võimud vahistasid Ameerikas juutide põhilise tapja Eestis, Einsatzkommando 1a SS-Standartenführer'i Martin Sandbergeri ja mõistsid talle kõrgeima karistumäära. Eesti juutide mõrtsukal, kes oli olnud osaline juutide hävitamisel ka Riias, Pihkvas, Veronas ja mujal, õnnestus mingil arusaamatul põhjusel siiski hukkamisest pääseda. Kõigepealt anti talle armu, 1958. aastal lasti ta aga üldse vabadusse. 30. märtsil 2010, mõni kuu enne oma 99. sünnipäeva suri Martin Sandberger, kes oli ilmselt viimane elus olnud kõrge nats, Saksamaal vanadekodus.

Tema Tartu „kolleegi“ tabas karistus kiiremini. Friedrich Kurg lasti maha Nõukogude karistusorganite poolt esimestel sõjajärgsetel aastatel. Surma mõisteti Pärnu juutide tapjad, Kalevi-Liiva ja Vaivara laagrisüsteemi tapatalgutes osalenud, mõned neist tagaselja. Näiteks läände pagenutel õnnestus Nõukogude vägede Eestisse saabumise eel hajuda miljonite põgenike ja emigrantide sekka. Karistuseta jäid kümned inimesed, kes olid juutidest naabrite peale kaevanud, nende kohta politseisse kas anonüümseid või lausa oma nime ja allkirjaga kaebekirju kirjutanud.

Okupatsioonivõimudega „juudiküsimuse lõpliku lahendamise“ poliitikas aktiivselt koostööd teinud paadunumate kaasajooksikute nimed on üldiselt teada. Nende seas on saksa, eesti, slaavi nimesid. Nende isikute tegude kohta võib lugeda erialasest kirjandusest. Neid nimesid

üle korrata pole tahtmist, sest juba ainuüksi timukate meenutamine samadel lehekülgedel, kus on juttu nende ohvritest, tunduks ohvrite mälestuse rüvetamisena. Tunduvalt rohkem väärivad meenutamist need inimesed, kes leidsid endas jõudu ja vaprust, et vastu seista natsliku riigimasina hävitustööle. Kahjuks on nende kohta siiani palju vähem teada kui alatute tegudega oma rahvast häbistanud inimeste kohta. Nimetagem mõnesid neist, kes väärivad inimlikku tänu ja austust.

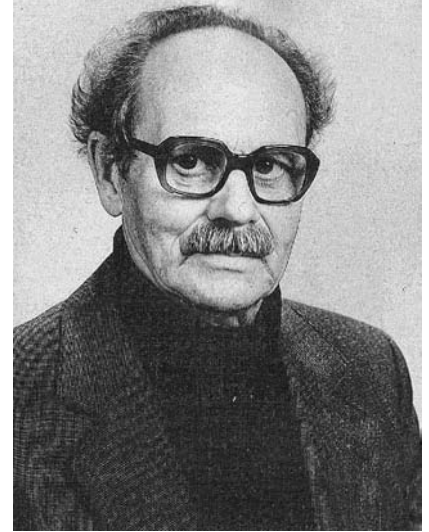
Nimetuse „Õiglane rahvaste hulgas“ kui Iisraeli riigi kõrgeima tunnustuse pälvisid juba 1964. aastal Tartu Ülikooli teoloog Uku Masing ja tema abikaasa Eha Masing, kes varjasid Teise maailmasõja ajal natside eest Isidor Levinit, tulevast Peterburi Ülikooli professorit. Teada on seegi, et Tartu Ülikooli professor Paul Ariste suutis hävitamisest päästa Tartu sünagoogi sisustuse, vormistades selle Eesti Rahva Muuseumi säilikute hulka.

Eesti tuntud viiuldaja Robert Peenemaa sugulane Bert Neitsoff teenis okupatsiooniaastatel veltveebliina julgeolekupolitseis. 1944. aasta augustis tuli ta külasse, kus alates 1941. aasta sügisest oli end oma eestlasest abikaasa vanemate juures varjanud naine, kelle nimi oli Broche. Neitsoff teatas, et politseisse oli saabunud anonüümne pealekaebus, mille autor osutas, et külas elavat kolmandat aastat linnast maale tulnud juudi päritolu naine. Neitsoff teatas, et oli pahatahtliku kirja hävitanud. Seega pääses Broche tänu inimesele, kes samal ajal teenis Natsi-Saksamaa karistusorganites.

Saksa okupatsiooni elas ühes eesti talus üle mittejuudi rahvusest mehe abikaasa Jelena Jemeljanova. Mehe endine klassikaaslane oli hävitanud kõik dokumendid, millest võis välja lugeda, et naine on juuditär.

Eestlasest arst „kinnitas“, et tema ühe patsiendi kaks rinnalast on mitte Nõukogude tagalasse pagenud juudist abikaasalt, vaid eesti soost armukeselt, ja päästis niimoodi lapsed hukkamisest.

*Guido Pant, Tallinna juut, kelle päästis
Tallinna Keskvanglas (Patarei vanglas)
teenistuses olnud koolikaaslane.*

Imepäraseks võib lugeda tallinlase Guido Pandi saatust. Tema isa oli juudi rahvusest. Kõigepealt sundmobiliseeriti ta Punaarmeesse, sealt põgenes ta koos mõne teise kaaslasega Saksa sõjaväkke, kuid oma juudi päritolu varjamise eest saadeti vangilaagrisse, sealt omakorda Patarei vanglasse. Kuna tema omaaegne koolivend võttis kätte ja tõmbas ta nime dokumentidest maha, siis elas ta sõja üle.

Nõmmel elanud eesti juveliir püüdis peita oma juudi rahvusest kolleegi tüdruku, kuid anti natsidele välja. Tuli ette, et töötajad püüdsid politseisse kirjutada oma arreteeritud juudi töökaaslaste kaitseks kirju, kuid need üritused jäid kahjuks tulemusteta. „Talumeeste seas oli palju lihtsaid inimesi, kes aitasid vange toiduga, vahetades seda millegi vastu või tehes seda tasuta“, kirjutab juba mainitud raamatus „Valged ööd ja mustad päevad“ Mark Meir Dworzecki. „Mõned jätsid oma pakid varem kokku lepitud kohta. Pahatihti võis see tegevus olla eluohulik. Huvitav on teada, et Ereda laagrist õnnestus põgeneda neljateistkümmel juudil. Nad peitusid metsa viiekümne kuueks päevaks ja pääsesid. Pole mõeldav, et nad oleksid suutnud nii kaua vastu pidada ilma kohalike elanike abita.“ Iisraeli teadlase sõnu kinnitavad Ereda laagri lähedal elanud Leida Remmelga ja Helgi Marusingi tunnistused. Esimesel on meeles, kuidas tema ema jättis ämbrisse toitu ja laskis ämbri kaevu kuni veepiirini, kust vangid toidu kätte said, kui töö vaheajal vett võtmas käisid. Teine mäletab, kuidas nad koos emaga metsas käisid ja laagrist põgenenud juutidele riideid ja toitu viisid.

Berliinist pärit Helga Verleger, kes kaotas oma ema Kalevi-Liival, kuid ise jäi Jägala laagris ellu, mäletab Uibo-nimelist eesti vangivalvurit, kes suhtus natsidesse äärmiselt negatiivselt ja plaanis põgeneda koos juuditarist vangiga. Tema oma teenistuskaaslased kaebasid ta peale ja ta hukati koos neiuga.

Tunnistusi sellest, kuidas kohalikud elanikud abistasid Vaivara laagrisüsteemi vange, on kogunud ka Sillamäe koduloouurija Boriss Lipkin. Kahtlemata oleks selliseid tunnistusi

hoopis rohkem, kui Eesti territooriumil toimunud holokausti sündmusi oleks hakatud uurima mitte alles pärast nõukogude võimu lagunemist, vaid sihipäraselt ja kohe pärast sõja lõppu.

Eelarvamusteta vaade holokaustile kinnitab, et pole olemas tapjarahvust kui sellist – iga rahvuse hulgas olid omad timukad ja pühamehed. Seevastu olid tapjariigid – need, kes püstitasid kuritegeliku idee, mille kohaselt hakati jälitama ja hävitama inimesi nende etnilise kuuluvuse tõttu ja seda lausa riikliku poliitika tasemel. Eesti Vabariiki Teise maailmasõja ajal ei eksisteerinud – Nõukogude Liit annekteeris Eesti 1940. aastal, aasta hiljem okupeeriti Eesti Natsi-Saksamaa poolt. Kes siis tegelikult aitas kaasa sõjaeelse Eesti järjepidevuse säilimisele, kas sakslastega koostööd teinud kollaboratsioonistid, kes määrisid enda ja oma rahvuskaslaste puhta nime süütute ohvrite verrega, või need, kes püüdsid jõudumööda ohvreid aidata – see on küsimus, millele ilmselt pole võimalik kahte moodi vastata. Nende nimed, kes kirjutasid anonüümseid pealekaebusi, kes seisis, relv käes, mahalaskmiseks ette valmistatud kraavide ääres, kes võtsid Eestis või sellest väljaspool osa juudi elanikkonna likvideerimisest, on mõistetud igavesse unustusse, mis on tõepoolest tugevam ja hirmsam kui kõige valjuhäälsed needmine.

Nendele aga, kes leidsid endas jõudu, et ebainimlike aastate jooksul ikkagi inimeseks jääda, kuulub igavene tänu mitte ainult juudi rahva mälus, vaid kõigi inimeste hinges. Nagu rääkisid palju aastasadu enne meid Talmudi mõttetargad: „Kes päästab inimese, päästab terve maailma.“

Seitsekümmend aastat tagasi ei teatud tillukesest suvituskohast Kloogast väljaspool Eestit vist mitte midagi. Või siis tundsid Kloogat varem Eestis elanud juudid, kes saatuse tahtel olid kodukandist lahkunud – sõjaeelsetel aastatel korraldasid Tallinna Juudi Gümnaasiumi õpilased Kloogale väljasõite ja pidasid seal piknikke.

Juba üle poolesaja aasta kohtuvad Jeruusalemmas asuva memoriaalkompleksi Yad Vashemi koonduslaagrite saali külastajad kõigepealt sõnaga „Klooga“. Kuus ladina tähte, millele heebrea keeles vastab viis tähte, seisavad samas reas selliste kurjakuulutavate sõnadega nagu „Auschwitz“, „Majdanek“, „Treblinka“, „Sobibor“.

Teised kurvad kohad Eesti kaardil – Vaivara, Kalevi-Liiva, Ereda, Jägala – pole nii tuntud. Mitte ükski kainelt mõtlev inimene ei oskaks soovida neile sellist hirmsat kuulsust, mille nad Klooga kõrval Teise maailmasõja ajal omandasid. Aga kui inimesed lasid juhtuda maailmas ajavahemikul 1939–1945 toimunud sündmustel, siis ei tohi ka neid kohti unustada, see oleks kuritegelik. Unustada ei tohi ka sadu teisi samalaadseid kohti, mis sügavate rõugearmidena Euroopa pinda katavad.

Pole vajadust mineviku haavu kogu aeg lahti kiskuda, eriti veel poliitilistest päevahuvidest lähtudes. Kuid mäletada, millal ja miks löödi haavu ühe või teise rahva kollektiivsesse mällu, siiski tuleb, see on hädavajalik. Ainult meelespidamine annab lootust, et sooritatud kuritööd enam kunagi ei kordu.

Tallinn, sügis 2008–2009

Lisa 1

Eesti territooriumil holokausti sündmustega seotud kohtade loetelu

A) Kohad, kus toimusid Eesti juutide hukkamised 1941. aasta suvel ja sügisel

Tartu

Koonduslaager endise Tartu näituseväljaku territooriumil
Tankitörjekraav linna lähistel

Pärnu

Nn Betti ait Vana-Pärnu silla juures
Endise sünagoogi ruumid Laatsareti tn 2
Ühishauad Raeküla ja Reiu metsas

Tallinn

Tallinna Keskvangla (nn Patarei vangla)
Harku naistelaager
Ühishauad Männikul, Viljandi maantee lähedal

B) Kohad okupeeritud Eesti territooriumil, kus hävitati nn vanast Reich'ist (Saksamaa tema 01.09.1939 piirides) ja Prantsusmaalt kohale toodud juute

Tallinna ümbrus

Jägala laager ja mahalaskmiskoht Kalevi-Liival

Tallinn

Tallinna Keskvangla (nn Patarei vangla)
Lasnamäel vana lennuvälja lähedal asunud laager

C) Kohad okupeeritud Eesti territooriumil, kus hävitati okupeeritud Leedu getodest kohale toodud juute: Vaivara laagrisüsteem

Vaivara (kaks laagrit: üks raudteejaama lähedal, teine mineraalõlitechase juures)

Klooga

Narva-Ost (laager Narva džuudivabriku juures, praeguse Vene Föderatsiooni territooriumil)

Hungerburg (Narva-Jõesuu)

Ereda (koos nn töökomandoga Kohtlas)

Goldfields (laager Kohtla mineraalõlitechase juures)

Jöhvi

Auvere

Kunda*

Aseri

Kiviõli

Soski (Soska)

Lagedi

Putki

Viivikonna I* ja II*

Kukruse

Sonda

Kuremäe*

*(Selle kohta, kas tärniga * märgitud laagris oli vangide seas juute, on andmed vastukäivad.)*

Lisa 2

Holokausti ohvritele pühendatud mälestusmärgid ja -tähised tänapäeva Eesti Vabariigi territooriumil

Mälestusmärkide püstitamist holokausti ohvritele ei toetanud sõjajärgses Nõukogude Liidus ei riigivõim ega kohalik võim. Baltimaad polnud selles osas erandiks: massimõrvapaikadesse püstitatud monumentidel ohvrite rahvust ei märgitud. Sõna „juudid“ asemel kasutati selliseid eufemisme nagu „nõukogude kodanikud“ või „antifašistid“, samuti „välisriikide kodanikud“.

Nõukogude ajal püstitati tollase Eesti NSV territooriumil mälestusmärgid Klooga laagri vangide ühishauale, Kalevi-Liiva mahalaskmispaika ja Tallinna Metsakalmistule. Läbi suurte raskuste sai Tallinna juudi kogudus 1973. aastal loa püstitada holokausti ohvritele mälestusmärk Rahumäe juudi kalmistule.

Pärast Eesti Vabariigi taasiseseisvumist augustis 1991 kadusid ideoloogilised tõkked, mis olid takistanud holokausti ohvrite mälestuse jäädvustamist. 1994. aasta 1. septembril avasid Eesti Vabariigi peaminister ja Iisraeli delegatsiooni kuulunud Kneseti spiiker Kloogal Eesti Vabariigi Valitsuse otsuse kohaselt uue mälestusmärgi. Mitmele nõukogude ajal püstitatud mälestusmärgile (vanale mälestusmärgile Kloogal, mälestusmärgile Metsakalmistul) on paigaldatud uus plaat tekstiga, milles on ära märgitud ka ohvrite rahvus. Saksa, Tšehhi ja Poola saatkonna abiga uuendati 2002. aastal Kalevi-Liiva mälestusmärgi tekst ja paigaldati infotahvel ühishaudade plaaniga.

2003. aastal sõlmisid Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium ja USA Välismaal Paikneva Kultuuripärandi Kaitse Komisjon kokkuleppe holokausti ohvrite mälestuse jäädvustamise kohta Eesti territooriumil. Projektiga „Holokausti mälestustähised Eestis“ ühines ka Briti Holokausti Hariduse Fond ja Natsionaalsotsialismi Ohvrite Austria Rahvuslik Mälestusfond. Maastikukujunduse ja haljastamisega seotud töid tegid muinsuskaitseameti töötajad.

Projekti „Holokausti mälestustähised Eestis“ raames paigaldati esimesed viis mälestustähis aastal 2005 kunagiste natsilaagrite kohale Vaivaras, Illukal, Kiviõlis, Kloogal ja Eredal. Augustis 2009 lisandus veel kolm mälestustähis kunagistel laagrikohtadel Kohtla-Nõmmel, Aseris ja Soskis (Soskas). Sama aasta sügisel avati mälestuskivi natside tapetud 34 juudi lapse mälestuseks Pärnu linnakalmistu juudi alal.

2010. aasta kevadeks on Eesti Vabariigi territooriumil paigaldatud järgmised holokausti mälestusmärgid ja -tähised (linnade ja maakondade kaupa):

Tallinn
Mälestustahvlid Tallinna Keskvangla seinal.

Tallinn
Mälestusmärk Metsakalmistul, pühendatud okupeeritud Eesti territooriumil hukatud Prantsuse, aga ka Leedu ja Poola juutidele.

Tallinn
Rahumäe juudi kalmistule püstitatud mälestusmärk, pühendatud hukatud Eesti juutidele.

Tallinna ümbrus
Klooga laagri vangide hukkamispaik: mälestusmärk, mis püstitati nõukogude ajal kohale, kuhu laagri likvideerimisel olid maetud hukatud vangid. Selle lähedal avati 1994. aastal mälestussammas okupeeritud Eesti territooriumil toime pandud massimõrvaohvritele.

Tallinna ümbrus
Mälestusmärk Kalevi-Liival tapetutele.

Tallinn
"Konvoi 73" mälestusmärk endise Patarei vangla müüri juures

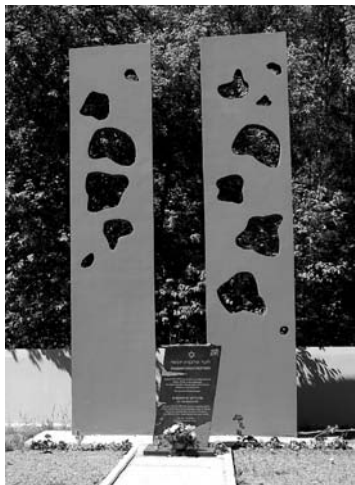
Tartu
Fašismiohvrite memoriaal, mis püstitati nõukogude ajal mahalaskmiskohale, tankitõrjekraavi juurde linna lähistel.

Viljandi
Mälestusmärk juudi kalmistul.

Pärnu
Mälestuskivi natside tapetud 34 juudi lapse mälestuseks Pärnu linnakalmistu juudi alal.

Ida-Virumaa

Mälestussammas ja mälestustähis kunagise Ereda laagri asukohal.

Mälestustähis kunagise laagri asukohal Vaivaras (raudtee juures).

Mälestustähis kunagise laagri asukohal Kohtla-Nõmmel.

Mälestustähis kunagise laagri asukohal Aseris.

Mälestustähis kunagise Soski (Soska) laagri asukohal.

Mälestustähis juutidele, kes tapeti Tartus 1941.–1943. aastal; asub juudi kalmistul.

Mälestustähis kunagise laagri asukohal Kiviõlis.
Mälestustähis kunagise laagri asukohal Illukal.

Kasutatud kirjandus

Estonia 1940–1945: Reports of the International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity. Edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006.

Gurin-Loov, Eugenia. Suur häving. Eesti juutide katastroof 1941. Tallinn, 1994.

Maripuu, Meelis. Eesti juutide holokaust ja eestlased. Vikerkaar 2001, nr 8-9, lk 135–146.

Maripuu, Meelis. Teise maailmasõja aegse juudivastase poliitika rakendamine Eestis. Tartu, 2007. Magistritöö Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas.

Pruun katk: dokumentide kogumik fašistide kuritegude kohta okupeeritud Eesti NSV territooriumil. Eesti NSV Arhiivide Valitsus, Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Keskarhiiv. Koostanud Ervin Martinson, Anni Matsulevitš. Tallinn, 1969.

Saks, Elhonen. Eestlased ja juudid. Tallinn, 2008.

Валдмаа, Сулев. Холокост и Эстония. Приложение к эстонскому изданию книги Стефана Брухфельда и Пола А. Левина «Передайте об этом детям вашим...». Тарту, 2003.

Мартинсон, Эрвин. Слуги свастики. Таллинн, 1962.

Teksti autor: Josef Katz

Projektijuht: Aleksandr Zdankevits

Eesti holokaustiohvrite mälestuse jäädvustamise projekti (2005–2009) juhid: Cilja Laud, Aleksandr Dusman

Projekti kuraator: Vadim Rövlín

Kujundus: Ilja Band

Tõlkija: Peeter Maimik

Eestikeelse teksti toimetaja ja korrektor: Mai Tiits

22° 23° 24°

GENERALBEZIRK
ESTLAND
EESTI
KINDRALKOMISSARIAAT

1:400000

1 cm = 4 km

